

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

ביאורי תפילה

”ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך”

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

”ה’ שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך”

כל אחת מתפילות העמידה פותחת בפסוק ”ה’ שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך”. פסוק זה הפותח את התפילה אומר דרשני. מדוע חכמים תקנו פסוק כפתיחה לתפילה? בתפילות ובברכות משולבים פסוקים רבים, ואף על פי כן מטבע התפילה [=נוסח התפילה] הוא מטבע שתקנו חכמים בלשונם. חכמים תקנו את נוסח התפילות והברכות בתוך מטבע של ברכה, הפותחת בברוך: ”ברוך אתה ה’ א-להינו מלך העולם”, ומסיימת בברוך: ”ברוך אתה ה’...”, ומה ראו חכמים לחרוג ממנהגם ולתקן פתיחה לתפילה, שלא מצאנו בשום מקום אחר? מדוע תקנו פתיחה זו בנוסח של מקרא, ולא במטבע הרגיל של ברכות, כפי שתקנו בכל מקום?

המקור לאמירת ”ה’ שפתי תפתח” הוא בדברי ר’ יוחנן בגמ’ בברכות ט: היכי מצי סמיך [גאולה לתפילה] והא אמר ר’ יוחנן בתחילה הוא אומר ”ה’ שפתי תפתח”, ולבסוף הוא אומר ”יהיו לרצון אמרי פי”... [מתרצת הגמ’:] אמר ר’ אלעזר תהא בתפלת המנחה. רב אשי אמר אפילו תימא אכולהו וכיון שקבעוה רבנן בתפלה כתפלה אריכתא דמיא.

הגמ’ מקשה על ההלכה הקובעת שיש לסמוך גאולה לתפלה, והרי לא ניתן לסמוך גאולה לתפילה, כיון שהפסוק ”ה’ שפתי תפתח” מפריד ביניהם. מביאה הגמ’ שני תירוצים לשאלה:

ר’ אלעזר: רק בתפילת מנחה, שאין בה דין סמיכת גאולה לתפילה, אומרים ”ה’ שפתי תפתח”. בתפילת שחרית ובתפילת ערבית אין לאמרה, כדי שלא ימנע את סמיכת גאולה לתפילה.

רב אשי: בכל התפילות אומרים ”ה’ שפתי תפתח”, ואין באמירת פסוק זה מעכב בסמיכת גאולה לתפילה, כיוון שפסוק זה הוא חלק מהתפילה.

ר’ אלעזר ורב אשי חולקים בהבנת מהות אמירת ”ה’ שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך”. לדעת ר’ אלעזר פסוק זה איננו חלק מהתפילה, הוא רק מהוה פתיחה והקדמה לתפילה. בתפילת מנחה ניתן, לדעתו של ר’ אלעזר, להקדים לתפילה פתיחה. בתפילת שחרית וערבית שחובה לסמוך גאולה לתפילה אין אנו רשאים להקדים לתפילה דבר. רב אשי חולק. לדעתו, ”ה’ שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך” הוא חלק מהתפילה עצמה, ולכן הוא נאמר בכל אחת מתפילות היום, ואין הוא מהוה הפסקה בין גאולה לבין תפילה.

לרב אשי, שאנו פוסקים כמוהו, הקושיא שנשאלה לעיל מחריפה עשרת מונים. אם הפסוק "ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך" מהוה חלק מהתפילה, מדוע הוא לא נאמר במטבע של ברכה?

לעיל הוסבר, שיש הבדל מהותי בין ברכות לבין תפילות. בברכה אנו מדברים על הקב"ה, ובתפילה אנו מדברים עם הקב"ה. יסוד התפילה הוא שאדם מישראל עומד בשיחה עם הקב"ה, ומדבר עמו, כביכול, כדבר איש עם רעהו.

אולם יסוד זה מעלה בעיה יסודית. כל עוד מכירים אנו בכך שהקב"ה בשמים, ואנו יושבי הארץ, כל עוד הקשר בינינו לבין בורא עולם מסתכם בכך שאנו מדברים עליו, שאנו משבחים ומפארים אותו, ניחא. אולם כשאנו חורגים ממסגרת זו, כשאנו עומדים לפני בורא עולם, ומדברים עמו, ומבקשים ממנו, מיד עולה שאלת השאלות - איך?! כיצד?! כיצד יכול אדם לעמוד בשיחה עם בורא עולם? כיצד יכולים להפגש היוצר והיצור? כיצד ניתן להבין את המפגש בין האינסופי לבין האדם הסופי? כיצד יכול האדם קרוץ החומר לעמוד בתפילה לפני עילת העילות?

כאן עומדים אנו בפני פרדוקס מהותי. מחד גיסא התפילה היא חלק מהותי מעולמנו הרוחני. התפילה היא גם מצוה וחיוב¹, והיא גם צורך רוחני מאוד בסיסי. מאידך גיסא, התפילה היא בלתי אפשרית, שהרי לא ניתן ליצור חיבור בין הקב"ה הרוחני והאינסופי, לבין האדם החומרי².

תשובה לפרדוקס זה נותנת לנו ההלכה. ההלכה היא "דבר ה'". שורשה בעולמות רוחניים, שאין לנו בהם השגה כלל³, וביטוייה בעולמנו המעשי. ההלכה היא הנותנת לנו תשובה לפרדוקסים שבין רוחניות לגשמיות.

ההלכה עיצבה את כל הלכות תפילה כתשובה לפרדוקס הזה. התפילה היא דבר הכרחי, ולכן ההלכה אפשרה את התפילה, ואף חייבה אותה. אולם התפילה איננה אפשרית, שהרי לא כל הרוצה ליטול את השם יבוא ויטול. ולכן ההלכה מנעה את התפילה.

¹ ידועה מחלוקת הראשונים האם מצות תפילה היא מצוה מהתורה או מדברי חכמים. [רמב"ם הל' תפילה פ"א ה"א, וספר המצוות עשה ה', והשגת הרמב"ן שם]

² תפיסה זו של התפילה מבוססת על הגותו של הגרי"ד סולוביצ'יק (בנוסף למקורות המצוטטים, יש להוסיף: "רעיונות על התפילה" בעיקר פרק ב). גם בספר "בית אלהים" למבי"ט מוצאים אנו את הגישה המגבילה את ההיתר להתפלל לתנאים מסויימים בלבד. להראי"ה קוק (תחילת "עולת ראייה") תפיסה הפוכה. לדעתו התפילה היא ביטוי לתפילה המתמדת של הנשמה, וממילא "ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו."

³ חז"ל הרחיבו רבות בנקודה זו. עיין (מדרש רבה ויקרא יט, א) שתורה קדמה לעולם שני אלפים שנה. וכן במדרש המפורסם במסכת שבת (פח:), שעלה משה רבינו למרום. אמרו המלאכים מה לילוד אשה זה בינינו, מבטאים המלאכים נקודה יסודית, זו, שבשורשה של התורה אין לילוד אשה, יד ורגל כלל.

וכי תאמר, הלא שני הכתובים הללו סותרים זה את זה. תשובה, אכן נכון הדבר. הכתובים הללו סותרים זה את זה, שהרי בפרדוקס אנו עוסקים, אלא שבאה ההלכה [הכתוב השלישי], ומכריעה ביניהם. התפילה אסורה, אלא אם יש לאדם מתיר המאפשר לו לעמוד ולהתפלל. ההלכה קבעה שלושה מתירים בתפילה: זמני התפילה, צורת התפילה, ומבנה התפילה.

המתיר הראשון הוא זמני התפילות. ההלכה קבעה נחרצות לא כל הרוצה ליטול את השם יבוא ויטול. התפילה אסורה אלא אם כן האדם מתפלל בזמנים המיועדים לתפילה. וכך מפורש בגמ': "יכול יתפלל אדם כל היום כולו כבר מפרש על ידי דניאל 'זומנין תלתא וגו'... יכול יהא כוללן בבת אחת כבר מפורש על ידי דוד דכתיב 'ערב ובקר וצהרים וגו' (ברכות לא.). הגמ' לא באה לחדש, שאין לאדם חיוב להתפלל יותר משלוש תפילות, שחיוב זה מהיכא תיתי. אלא הגמ' מלמדת אותו, שאין לו לאדם להתפלל יותר משלוש תפילות. לפיכך פוסקת הגמ': "היה עומד בתפילה ונזכר שהתפלל פוסק ואפילו באמצע ברכה" (ברכות כא.).

אמנם מצאנו תפילה מחוץ לשלוש תפילות אלו, וזו תפילת נדבה. אבל גם תפילת נדבה, ניתן להתפלל רק לאחר שיש לאדם מתיר להוסיף תפילת נדבה. וליתר דיוק, לא מתיר אחד דרשה ההלכה אלא שנים: ראשית קבעה ההלכה, שניתן להתפלל תפילת נדבה, רק מפני שמצאנו תקדים של קרבן נדבה, שהוא מתיר להתפלל. לכן פוסקים חלק מהראשונים, שציבור אינם מתפללים תפילת נדבה שהרי אינם מקריבים קרבן נדבה. הוא הדין בשבת, שאין מקריבים בו קרבן נדבה, אסור להתפלל תפילת נדבה.⁴

שנית קבעה ההלכה, שניתן להתפלל תפילת נדבה רק "אם יכול לחדש בה דבר" (גמ' שם), זאת אומרת ניתן להתפלל תפילת נדבה רק אם יכול להוסיף תוספת בתפילתו שלא התפלל עליה בתפילה החובה.⁵ במילים אחרות אדם אינו יכול להתפלל "סתם", אלא רק אם יש לו צורך נוסף, שלא התפלל עליו בתפילתו הקודמת. הצורך הנוסף הוא המתיר לאדם לחזור ולהתפלל.

הלכה דומה מצאנו בתפילת תשלומים. השוכח להתפלל יכול להשלים את תפילתו בתפילה הבאה. בלשון הגמ' (ברכות כו.): טעה ולא התפלל ערבית מתפלל בשחרית שתים, שחרית - מתפלל במנחה שתים. מסוגיית הגמ' ומפירושי הראשונים עולה, שניתן להתפלל תפילת תשלומין רק לאחר שהתפלל כבר תפילת חובה. הרשב"א⁶ מוסיף שמותר לאדם

⁴ עיין רי"ף ברכות יג. באלפס, האומר שאין ציבור מתפלל תפילת נדבה, שאין הציבור מביאים עולת נדבה. עיין רמב"ם הל' תפילה פ"א ה"י, המביא גאונים שמורים שאין מתפללים תפילת נדבה בשבת. השו"ע (סי' קז) פוסק את שתי ההלכות הללו.

⁵ הטור (סי' קז) סובר, שיכול להתפלל התפילת נדבה רק אם יתחדש אצלו דבר, שלא היה קיים בזמן תפילת החובה. לדעתו אם אדם שכח בקשה מסוימת, אין בכך די כדי להתיר לו תפילת נדבה. רק צורך שהתחדש כעת, מתיר לו להתפלל תפילה נוספת לתפילות החובה.

⁶ ברכות כו. ד"ה איבעיא. וז"ל של הרשב"א: "והיינו דוקא בזמן תפלה, לפי שכיון שהוא זמן תפלה והוא עסוק בתפלתו חוזר ומשלים מה שטעה בתפלותיו, אבל שלא בזמן תפלה לא, שאם לא כן מאי מתפלל

להתפלל תפילת תשלומין רק סמוך לתפילת החובה. מוכח שגם תפילת תשלומים צריכה מתיר, ועמידתו בתפילת החובה מתירה לו להמשיך ולהתפלל, ולהשלים את התפילה החסרה. אבל שלא בשעת התפילה, אסור לו להתפלל.

גם מספר התפילות שמתפללים בכל יום נקבעו על פי העקרון, שלא כל הרוצה ליטול את השם יטול. הגמ' מביאה מחלוקת האם תפילות אבות תקנום, או תפילות כנגד תמידין תקנום (ברכות כו:). המכנה המשותף של שתי הדעות, שלא ניתן לתקן תפילה ללא "תקדים". או שתפילת האבות מהווה "תקדים" לתפילה, ואנו יכולים להתפלל, כיוון שאבות האומה קבעו תפילות אלו, או שקרבנות התמידים הם ה"תקדים" המאפשר לנו לעמוד בתפילה.

גם בצורת התפילה אנו זקוקים למתירים. לא כל הרוצה ליטול את השם יבוא ויטול, ולא בכל דרך שרוצה אדם ליטול את השם יטול. תפילותיהם של גדולי האומה, קובעות את צורת התפילה המחייבת אותנו. כך אומרת הגמ' בברכות (לא.): אמר רב המנונא כמה הלכתא גברוותא איכא למשמע מהני קראי דחנה: 'וחנה היא מדברת על לבה' - מכאן למתפלל צריך שיכוין לבו. 'רק שפתייה נעות' - מכאן למתפלל שיחתוך בשפתיו. 'וקולה לא ישמע' - מכאן שאסור להגביה קולו בתפילה.

חנה קבעה את צורת התפילה, ואנו מחוייבים להתפלל כפי שהיא קבעה.⁷

גם נוסח התפילה והמבנה שלה, מבוסס כולו על ההכרה שאדם זקוק למתיר שיתיר לו לעמוד לפני המלך. התפילה כולה בנויה על שלבים מקדימים המאפשרים לאדם לעמוד בתפילה. מבנה התפילה הוא של שער לפני משער. הרוצה להכנס לארמונו של מלך חייב לעבור דרך השערים המביאים אותו לתוך פלטין של מלך.

השער הראשון - פסוקי דזמרא. כפי שהוסבר לעיל, פסוקי דזמרא הם המתיר הראשון לתפילה. כדי שאדם יזכה לעמוד בפני המלך, חייב הוא להקדים בשבחו של מקום. חייב הוא לדעת ולהפנים שהקב"ה הוא מלך עליון, בורא שמים וארץ, משגיח על ברואיו, מנהל ושולט על עולמו.

השער השני - קריאת שמע וברכותיה. המתיר השני לעמוד בפני המלך הוא קבלת עול מלכות שמים. רק לאחר שאדם קיבל על עצמו עול מלכות שמים, רשאי הוא לעמוד ולשפוך את שיחו לפני המלך.⁸

ערבית שמים ומתפלל מנחה שמים דקאמר, לימא טעה ולא התפלל שחרית קודם חצות חזור ומתפלל לאחר חצות.

⁷ מפורש בפסוק (שמואל א, יב) "וחנה היא מדברת על לבה רק שפתייה נעות וקולה לא ישמע ויחשבה עלי לשכרה". עלי לא הכיר את ההלכה, שאסור למתפלל להגביה קולו בתפילה. חנה בתפילתה חדשה יסוד זה.

⁸ קיים גם שער שלישי. בשער זה נעסוק בפרק הדין ב"ברכות השבח".

אולם, למרות כל ההכנות, למרות כל השערים שאדם עובר דרכם כדי להגיע לחדרו של המלך, עדין אין בדבר די. עומד המתפלל. עיניו למטה, כאילו הוא מביט לארץ. לבו פנוי למעלה, כאילו הוא עומד בשמים. מניח ידיו על לבו כפותין הימנית על השמאלית, כעבד לפני רבו. ואין הוא יכול לפתוח פיו בתפילה. עומד המתפלל ואין בידו הכח להתגבר על הפרדוקס הנורא. אין בידו היכולת לפתור את בעיית המפתח לקיומו של העולם - את חידת החיבור בין הבורא האינסופי לבין האדם החומרי, בין הרוח לבין הגשם, בין המטאפיזי לבין הפיזי.

עומד האדם ופונה לא-להי השמים וא-להי הארץ, ואומר: "אדני-י שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך". פונה האדם להקב"ה ואומר לו: רוצה אני לקיים את חובתי, ולהתפלל אליך, אבל איני יכול לפתור את הפרדוקס הגדול. ה', אתה עומד מעל הפרדוקסים, ואינך כפוף להם. פתח אתה את פי, ואוכל לומר תהלתך, ואוכל לקיים את חובתי, ולהתפלל.

"ה' שפתי תפתח" הוא פתיחה לתפילה, ולכן אין הוא נאמר במטבע של תפילה. אולם הוא חלק בסיסי בתפילה, שהרי ההכרה בפרדוקס של התפילה היא עצמה ממהות התפילה, ולכן אמירת פסוק זה אינו מהווה הפסק בין גאולה לבין תפילה.

ניתן לחדד הבנה זו, לאור כמה הלכות בדין אמירת "ה' שפתי תפתח".

הביאור הלכה (סי' ריא ד"ה חוזר) דן מה דין אדם ששכח ולא אמר "ה' שפתי תפתח", האם זה נקרא חסרון בעצם התפילה, כיון דקבעוהו רבנן בתפילה או לא. למסקנה הוא כותב: "יותר מסתברא דלא אמרו כתפילה אריכתא דמיא רק לענין שלא יהא הפסק בין גאולה לתפילה אבל לא כתפילה ממש עד שיצטרך לחזור בשביל זה".

אם "ה' שפתי תפתח" הוא רק פתיחה לתפילה, הכרעת המשנה ברורה הכרחית. אם אנו סוברים ש"ה' שפתי תפתח" הוא מתיר לתפילה, נראה ששכחת פסוק זה, מחייבת לחזור על התפילה.

המחבר (סי' קיא סע' ב) פוסק: "החזן כשמתחיל י"ח בקול רם חוזר ואומר 'ה' שפתי תפתח ופי יגיד וגו'". משמע מפשטות לשונו של המחבר, שאומר "ה' שפתי תפתח" בקול רם, ככל התפילה. המג"א (סק"ד) כותב שאומרו בלחש. אם פסוק זה הוא חלק מהתפילה, יש לאמרו בקול רם ככל התפילה. אם הוא רק פתיחה לתפילה, ניתן לאמרו גם בלחש.⁹

השערי תשובה (סי' קיד סק"ו) כותב שהטועה בתפילה וצריך לחזור לראש, אינו חוזר על "ה' שפתי תפתח". אמנם בסקי"א הוא כותב שאדם שטעה בברכה במזיד דינו לחזור לראש, וצריך הוא לחזור על אמירת "ה' שפתי תפתח". מביא השערי תשובה את הסברו של ש"צ: "לפי מה שכתב רבינו יונה דפסוק זה אמרו דוד המלך עליו השלום על עון מזיד שאין מועיל קרבן, ולכן זה שהזיד יאמר על דעת כונה זו שיכופר עונו.

⁹ אמנם הביאה"ל (שם) כותב, שאמרו בלחש כיון שרק הוא מתפלל, ואין הציבור שייכים לפסוק זה.

על פי דרכנו דינו של השערי תשובה ברור, אף ללא הדברים שכתב רבינו יונה. אדם שטעה בתפילה, טעות שדינה לחזור לראש, הרי הוא עומד בתפילה, ואין הוא צריך לחזור להתפלל תפילה חדשה, אלא הוא ממשיך את העמידה בפני ה', מתחילת הברכות. טועה במזיד, תפילתו אינה תפילה כלל, ולכן הוא צריך להתחיל תפילה חדשה. תפילה חדשה מתחילה באמירת "ה' שפתי תפתח".